

Vajúdó parasztvilág – lengyel módra

Amikor irodalmi vitáinkban szóba kerülnek a faluábrázolás kérdései, a „paraszti” problematika helye, funkciója, a népi kultúra öröksége mai prózáinkban, költészetünkben, gyakran tapasztalhatjuk a vélemények polarizálódását. Sebteben művekre ragasztott címkék (irracionalizmus, hamis nosztalgia stb.) apologetikus választ indukálnak, vagy fordítva: a hagyományos paraszti közösség kizárólagosnak tekintett értékei, hamis illúziók, a népnyelv modoros stilizációja magát a témát vagy a folk-lór ihletését keveri rossz hírbe. Beidegződéseink, évszázados szellemi reflexeink sajátos magyar problémának láttatják ezt a hamis dilemmát, csakúgy mint irodalmunk, történelmünk kelet-európai fejlődéséből következő egyéb kérdéseket. Hogy magában a kérdésföltevésben van a hiba, azt elsősorban a szomszédnépi irodalmakkal történő összevetés tükrében láthatjuk világosan. Így derülhet fény arra, hogy a mítoszok és az ellenmítoszok csak előjelben különböznek egymástól, hogy maga a téves kiindulópont is jellegzetesen kelet-közép-európai jelenség. Az utolsó két évtized irodalmi vitái, a művekben megszületett „válaszok” párhuzamos vizsgálata hasonló tendenciákat tenne érzékelhetővé régióink irodalmaiban. A feudális-félf feudális viszonyok tegnapijából nagy sebességgel „fölfelé” induló kelet-európai parasztság — kisebb-nagyobb eltérésekkel — ugyanazokat a történelmi-tudati változásokat élte át; hosszú évszázadok tapasztalatai váltak történelmileg igen rövid idő alatt érvénytelenné, új viselkedésminták, magatartásnormák váltották a megszokottakat. Régióink munkásosztálya, értelmisége, városi lakossága jelentős százalékban faluról származó első vagy második nemzedék. Az irodalomban is bekövetkezett a parasztság emancipációja, a paraszti osztályból származó írók új értékekkel gazdagították a nemzeti kultúrát, az irodalmi nyelv megújításában fontos szerep jutott a népnyelvnek, a nyelvjárásoknak.

A hagyományos paraszti közösség fölbomlása, a falu és a város normáinak konfrontációja, a népi kultúra és a nemzeti kultúra viszonya — olyan kérdések, amelyek hasonló módon vetődnek föl a szomszéd országokban, a par excellence nemzeti sajátosságokat csak a párhuzamok és eltérések számbavételével lehet föl-tárni. A bolgár, a román vagy a szerb irodalomban éppúgy találkozunk a társadalmi-kulturális emancipációért küzdő paraszti hősökkel, mint a szlovákban, a magyarban és a lengyelben. A népi képzeletvilág, a népköltészet nyelvi és kompozíciós megoldásai mindmáig ihlető forrást jelentenek a formai kísérletezések számára. Napjaink lengyel irodalmából azért választottuk az úgynevezett falusi vagy paraszti próza áramlatát vázlatunk tárgyául, mert ez a — különben nem túl szerencsés — tematikai szempont lehetővé teszi az összehasonlítást, épp a hasonló társadalmi-történelmi háttér és az irodalomfejlődés párhuzamai miatt.

Irodalmi köztudatunk Reymont paraszteposztát, a hagyományos viszonyok között élő kelet-európai falu szuggesztív tablóját a világirodalmi kánon részeként tartja számon. A magyarra lefordított klasszikus lengyel művek népszerűségi listáján előkelő hely jut a Parasztoknak, csupán 1929 és 1945 között nyolc kiadása látott hazánkban napvilágot. Az újabb kori lengyel és magyar társadalom szerkezetének hasonló vonásai, a magyarul hozzáférhető klasszikus lengyel irodalom azt sugallná a hazai érdeklődőnek, hogy a paraszti-falusi tematika az utóbbi évtizedekben is fontos szerepet játszik a Tátrán túli ország irodalmában. A fordítások alapján kialakítható kép nem erről tanúskodik: Mintha a reymonti örökségnek nem lennének folytatói a második világháború utáni lengyel irodalomban, vagy legalábbis mintha a paraszti világ krónikásai többnyire csak periférikus műveket hoztak volna létre. Annál inkább furcsának tarthatja ezt a magyar olvasó, mivel köztudott, hogy Lengyelor-

szágban jelenleg jóval nagyobb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számaránya, mint nálunk, a szántóföld jelentős része mindmáig egyénileg gazdálkodók tulajdonában van. A paradoxon fölödlása igen egyszerű: kevés kivétellel (*Julian Kawalec, Wilhelm Mach, Tadeusz Nowak*) nem jutottak el a magyar olvasóhoz. a modern lengyel próza e vonulatának színvonalas alkotásai. Pedig éppen Tadeusz Nowak közelmúltban megjelent regényeinek (Ha király leszel, ha bakó leszel; Ördögfiak) sikere bizonyítja, hogy a lengyel parasztsors ábrázolása nem néprajzi kuriózumokkal kecsgetteti az olvasót, hanem olyan olyan egénekkel és közösségekkel szembesíti, akik századunk történelmi kataklizmáinak szorításában vívják harcukat a teljes emberiségért. A falusi próza legjobb teljesítményei hasonló igénnyel íródtak, s ha az áramlat egészéről nagy mértékben eltérő véleményeket is olvashattunk az irodalmi sajtóban, ha az egyes művek értékelésében korántsem jutottak közös nevezőre: a kritikusok, abban általában nincs nézetkülönbség, hogy — a megismerő értéket, és az esztétikai hozadékot tekintve — a második világháború utáni lengyel irodalom egyik jelentős és meghatározó ágáról van szó. Írásunk elsősorban a tájékoztatás, a közvetítés föladatát vállalja; tendenciákat, jelenségeket szeretnénk vázlatosan bemutatni, így nem vállalkozhatunk teljes körkép elkészítésére, írók és művek részletes bemutatására.

A második világháború utáni lengyel történelem hiányos hazai ismerete miatt kell megemlítenünk, hogy a lengyel falu utóbbi három évtizedére is földlökésszerű változások, nemegyszer drámai konfliktusok voltak jellemzők, közvetlenül a földszabadulást követő években tragikus összeütközésekre is sor került. A háború és a megszállás infernója után súlyos belső meghasonlások időszaka következett, társadalmi feszültségek robbantak, harcot kellett vívni a földreformért, százezrek indulnak más határba, az új Lengyelország nyugati területei felé; a londoni emigráns kormány által irányított ellenállási mozgalomban részt vett partizánok hátrányos megkülönböztetése; az ötvenes évek parasztpolitikájának visszasságai új sebeket ejtettek; az iparosítás, az urbanizáció nagy paraszti tömegeket csábított a városokba. A paraszti környezetből származó íróknak szembe kellett nézniük ezekkel a „kihívásokkal”, önmagukban is tisztázniuk kellett a városi és a falusi kultúra viszonyát, számot kellett adniuk a tudati változásokról, az emberi kapcsolatok átrendeződéséről, a hagyományos értékek, normák „kiürüléséről”. Krónikásai lehettek a parasztságból kiemelkedők társadalmi-anyagi karrierjének, és tudatosíthatták a gyors „emelkedés” negatív mellékkörülményeit, a változó erkölcs problémáit, főlhívhatták a figyelmet a paraszti kultúra olyan értékeire, amelyeket érdemes továbbmentenie a maradéknak.

A hatvanas évek második felére, a hetvenes évek elejére tehető a lengyel próza „falusi ágának” apogeuma, illetőleg, hogy pontosabbak legyünk: a népi Lengyelországban fölnőtt írónemzedék jelentős teljesítményeinek időszaka. Túlzás lenne azt állítani, hogy közvetlen elődeik nem voltak, hozadékuk azonban kétségtelenül új minőséget jelez. *Henryk Bereza*, a falusi próza kiváló kritikusa, történelmi hosszmet-szetében két szakaszt különít el a legújabb lengyel irodalom parasztabrázolásában. Az első nemzedék írói körülbelül 1900 és 1920 között születtek, az ő világmépuket, szellemi horizontjukat elsősorban a két világháború közötti Lengyel Köztársaság viszonyai alakították. Ennek a generációnak — *Wilhelm Mach, Henryk Worcell, Jalu Kurek, Stanislaw Piętak, Julian Kawalec* a legjelesebb képviselői — még nem volt természetes folyamat az emancipáció, az értelmiséggé válás útján saját maguknak is szembe kellett nézniük a származásuk okozta komplexumokkal. A „második hullám” jelentkezésének idejére nagyjából befejeződött a régi parasztvilág elmúlása, a farmer típusú gazdálkodó vált egyre inkább jellemzővé. Az új nemzedék — elsősorban *Tadeusz Nowak, Marian Pilot, Wiesław Myśliwski* nevét kell megemlíteni közülük — tudatosan vállalja származását, nem elsősorban egyénként akarják ki-küzdeni maguknak a befogadtatást értelmiségi közegben, hanem a népi kultúra örökségét akarják „egyenjóságítani” a nemzeti kultúrában; nemcsak a társadalom egy osztályának mentalitását, vágyait, törekvéseit fejezik ki, hanem korunk egye-

temes emberi kérdéseire (a civilizáció „betegségei”, elidegenedés) keresnek választ. Az 1940-ben született *Edward Redliński* már egy következő nemzedék tagja, ő a „harmadik hullám” legnevesebb képviselője, műveiben a falut ért döntő változások következményeivel néz szembe, ironikus-groteszk látásmódja a korábbi falusi próza illúzióinak meghaladását jelenti.

A kelet-közép-európai irodalmakban — szinte a hetvenes évekig — elsősorban a korábbi, kapitalista-félf feudális korszak társadalmi szerkezetének sajátosságai jellemték ki a parasztábrázolás helyét és funkcióját. Más szerepet kapott a paraszti tematika ott, ahol a parasztság fölemelkedését, polgárosodását viszonylag hosszú ideig akadályozta a dzsentri, a „középosztály” zárórétege (lengyel irodalom, magyar irodalom); más volt az útja a faluirodalomnak ott, ahol a polgári, majd a szocialista értelmiség túlnyomó többsége a paraszti osztályból verbuválódott (szlovák, bolgár, szerb, román irodalom). Az utóbbi esetben a nagyobb epikai szerkezetek (regény) többnyire a paraszti téma irodalmi realizációjából születtek, nálunk és Lengyelországban viszont magát a témát is „egyenjogúsítani” kellett, az autentikus kifejezés nehezebben érvényesülhetett. Természetesen nagy mértékben egyszerűsítő sémánk csak tendenciák jelzésére szolgál, az egyes nemzeti irodalmak számos, skatulyákba nem préselhető jelenséget produkáltak (nem szólva arról, hogy a cseh irodalom fejlődése például külön típust jelent).

Az újabb lengyel és magyar irodalom paraszti tematikájú prózáját összehasonlítva — mélyebb tipológiai analízis igénye nélkül — a következő analógiákra és eltérésekre bukkanunk. Nálunk sokkal erősebb a tényfeltáró, szociográfiai hagyomány, az 1945 utáni magyar irodalom paraszti témájú novelláit, regényeit „földhözragadtagnak” érezzük, többet megmutatnak a konkrét történelmi-társadalmi valóságból, de nehezebben is szakadnak el tőle. Elsősorban a konfliktusok bemutatása volt az írók célja, az igazság kibeszélésének szándéka fűtötte őket, kevesebb kísérlet történt viszont a műfaji minták meghaladására, a nyelvi konvenció átalakítására. Talán hevesebbek is voltak nálunk az összeütközések (az ötvenes évek mezőgazdasági politikájának torzulásai), ezért gyakoribb a drámai szerkesztésmód. Sánta Húsz órájának például nincs megfelelője a lengyel irodalomban. Úgy tetszik viszont, hogy Lengyelországban jobban éltek a modern próza megújításának lehetőségeivel, nagyobb hangsúlyt kapott a régi és új metszéspontján álló egyén belső ábrázolása. Másképpen él a lengyel művek szövetében az író egyéni élményanyaga, az önéletrajzi tapasztalat közvetlenebbül kap kifejezést a narrátor-főhősök tudatában. A lengyel próza faluját ugyanakkor líraibbnak, stilizáltabbnak érezzük (néha meglepő a párhuzam a szlovák próza úgynevezett lírai vonulatának egyes mai alkotásaival). A magyar író inkább számadást akart készíteni, „láttelepet” a sebekről, hogy többé ne sérülhessen meg az igazság; a lengyel író viszont az életformaváltás problémáit bemutatva az erkölcsi értékeket keresi, a paraszti kultúra örökségének szellemi emancipációjáért vív harcot.

Az eltérő vonások mögött látnunk kell a parasztábrázolás hagyományainak különbségét is a két irodalomban. Hogy a lengyel irodalomban a pozitívizmus kívülről-felülről szemlélő didakticizmusa után a naturalizmus sötét tónusainak és a neoromantikus stilizációnak sajátos kettőssége határozta meg a próza faluképét. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a két világháború közötti korszak Lengyelországában magasabb volt a népi kultúra és a „magaskultúra” közötti kűszöb, mint másutt Kelet-Közép-Európában: „Nálunk a műveltek meglehetősen szűk rétegének kultúrája és a népi kultúra között — amely fokozatosan elvesztette természetes hátszínét — óriási szakadék húzódott” — fogalmazta meg Tadeusz Drewnowski a lengyel kultúra hagyományairól és perspektíváiról folytatott kerekasztalvitában (Tűrczósc, 1975. 7. szám). A magyar és a többi kelet-közép-európai nép irodalmától eltérően Lengyelországban az irodalomtörténetírás és a kritika — részben joggal — külön áramlatnak tekinti a modern prózában a paraszti tematikájú művek halmozását. Ezt a jelenséget Henryk Bereza a következőképpen magyarázza: „Az elkülönítés szükségessége lengyel specifikum. A lengyel irodalom történeti fejlődésének sajátos körülményeire vezethető vissza, szólnunk kell magukról a körülményekről, hogy

valamiképpen érthetővé válják az elkülönítés szükségessége. (...) A nemzeti irodalmak többségében nincs szükség a paraszti áramlat kiválasztására, hiszen ezeket az irodalmakat létrehozó társadalmakban a paraszti kultúra nem maradt egy olyan sajátos rezervátum szintjén, amelynek a fölszámolása teljesen új kultúrateremtő energiák fölfedezéséhez vezethetett.” (A Związeki naturalne című tanulmánykötet bevezetőjében LSW Warszawa, 1972. 7. 1. Kiemelés tőlem — K. Gy. Cs.).

A Henryk Bereza által az első nemzedékhez sorolt írókat nemcsak a származásukból eredő kulturális hátrány (többen közülük autodidakta úton váltak íróvá) akadályozta a művészi kibontakozásban, az önálló hang és poétika megtalálásában, hanem az a szűken értelmezett, merev szocialista realizmus koncepció is, amely az ötvenes évek első felében Lengyelországban is uralkodó volt. Nemeszser meg kellett tagadniuk eredendő hajlamaikat az íróknak, a visszafogott alkotói képzelőerő, a formai kísérletek elutasítása, a valóságföltárás tabui következtében felemás művek születtek. Nem véletlen, hogy a generáció legjobbjai sokáig zsákutcában forgolódtak, legszínvonalasabb alkotásaik elsősorban irodalomtörténeti jelentőségűek, inkább nagyszabású torzók, mint tökéletes műalkotások. Stanisław Piętnaknak és Wilhelm Machnak az életútja is tragikus korán megszakadt. Az utóbbi másfél évtizedet tekintve talán Julian Kawalec pályája szolgálhatja a legtöbb általános tanulságot. Elbeszéléseiben, regényeiben a falu nagy átalakulásairól, a múlt paraszti nyomorúságának máig ható tragikus következményeiről (1964-ben Elkésett esztendőök címmel magyarul is megjelent kisregényének témája), a városba áramlásról készített számadást. Legújabb regényében (Átúszod a folyót, 1974) elsőgenerációs munkások sorsát mutatja be az ötvenes évek nagyszabású építkezésén. Kawalecet elsősorban erkölcsi konfliktusok, a faluról származók városi beilleszkedése foglalkoztatja. Annak a köztes helyzetnek a tragikumát tárja föl, amikor az egyén már kilépett a hagyományos falu közösségéből, de lélekben még „nem érkezett meg” új körülményei közé. A föl-emelkedés vágyának és a hazahúzó nosztalgiáknak kettőssége adja meg számos művének az alapfeszültségét, egyik kisregényének a Szukama domu (Othont keresek- és Házat keresek-nek is fordítható) jellemző címet választotta. Némelykor azonban egyszerűsített képet fest a valóságról, erkölcsi imperatívuszai az olcsó moralizálás határát súrolják, nem tud fölébe kerekedni nosztalgiáinak.

A második nemzedék írói sokkal „kegyetlenebb” analízisre képesek. Következetesen kerülnek a naturalista effektusokat, tartózkodnak az idealizáló álrealizmus hamis kerületeitől. A paraszti tudatot saját vonatkoztatási rendszerében, a faluközösség hagyományainak, normáinak, értékeinek meghatározottságában vizsgálták, a sajátos gondolkodásmód, mentalitás kifejezésére adekvát nyelvet kerestek. Az egyes írók más és más dimenzióban kutatják a régi és az új, a megszerzett és az örökölt kultúra viszonyát. Arra irányul figyelmük, hogy miképpen küzdhet az egyén méltóságáért, az önmagával való azonosságért gyorsan változó körülmények között, hogy mit lehet — és mit érdemes — megmenteni a jövőnek az egykori paraszti kultúra értékeiből. Wiesław Myśliwski regényeiben a társadalmi és kulturális emancipáció folyamatáról tudósít, de nem a külsődleges tények, események bemutatásával, hanem a tudat változásainak ábrázolásával. A társadalmi igazságszolgáltatás, az úr—paraszt szembenállás nem az osztályharc fordulatainak leírásában jelenik meg, az író a hősök személyiségére gyakorolt hatásukra kíváncsi. Marian Pilot fanyar ön-ironiája az önéletrajzi „köldökszinór” tudatos elszakítását jelenti, „teremtett világában” saját törvényeik szerint mozognak a hősök, a falusi környezet az emberi létezés mai általános dilemmáinak háttére csupán.

Az egész áramlat talán legjelentősebb képviselőjének, Tadeusz Nowaknak költőként és prózaíróként sem ismeretlen a neve Magyarországon. Prózájának meghatározó forrása a népi képzeletvilág, műveiben a „kollektív tudatalatti” föltárására vállalkozik. „Regényei és elbeszélései egy nagyszabású eposz részei” — írta egyik kritikusa, Stanisław Balbus, az Ördögfiak megjelenése alkalmából (Miesięcznik Literacki, 1972. 5. sz.). Az eposz helyszíne a Dunajec és a Visztula találkozásánál fekvő szülőfalu, ennek a közösségnek a homogén kultúráját kísérli meg az író újjáterem-

teni műveiben. Idevalósiak narrátorai, akik az egész közösséget ért megrázkódtató-sokról, a „külvilág” és a falu konfrontációiról (kivándorlás, első és második világ-háború, földosztás) készítenek krónikát. Nowak hősei „kettős életet” élnek, érvényesek ugyan rájuk a való világ törvényei, de az álmok, a fantázia, a képzelet segítségével fölül is emelkedhetnek ezeken a törvényeken. Az író „mitológiájában” az ember egyszerre konkrét történelmi és univerzális lény; a falusi mindennapok, történelmi sorsfordulók ábrázolásában megjelenő természeti és kultikus szimbolika által a bemutatott események általános emberi értelmet nyernek. Prózájának nagy erőssége a népmesékre emlékeztető képgazdag nyelv, metaforáit a népköltészet logikája szerint építi; regényeit olvasva, a magyar nyelven írók közül Sütő András jut először eszünkbe. Legújabb regénye, a két évvel ezelőtt megjelent *Tizenketten*, a témát tekintve az Ördögfiak folytatása. Az öreg soltésszasszony által tanulni küldött tizenkét fiú gimnazista éveinek története. A jelenhez közeledve — az új regény az ötvenes években játszódik — egyre több dilemmával találja magát szemben az író. A „mágikus realizmus” eszközei nem elégségesek a fölbomlóban levő parasztvilág ábrázolására, azért sem, mert a cselekmény helyszíne részben új közegbe, városba tevődött át. A *Tizenketten* legfontosabb jelentésrétege: az értelmiségi sors felé induló fiúk belső küzdelme a „megtartó örökségért”, származásuk vállalásáért, aminek nem valamiféle megfordított sznobizmus az értelme, hanem az emberi közösség új formáinak a keresése. Az új regényben csökkent az antropomorfizáció szerepe, kevesebb a nyelvi díszítő elem; az idilli színek néha groteszk kontrasztként hatnak a sztálini időszak lengyel valóságában.

Lengyelországban is ritkán fordul elő, hogy valakit olyan gyorsan szárnyára kap a hírnév, mint Edward Redlińskit, akinek két éven belül (1973 és 1975 között) háromszor is kiadták egyik regényét. A białostoki vajdaságból, a lengyel Szabolcs-Szatmárból származó fiatal író elsősorban az egységes paraszti kultúra fölbomlásának folyamatát vizsgálja. Nem a továbbmenthető értékeket keresi, hanem az átalakulás utáni falu „hogyan tovább?”-jára akar válaszolni. Ő is belülről szemléli a falut, egyszerre ironikus távolságtartással és azonosulással. A paraszti élet sztereotípiáiból építi föl regényeit, és egyben neveltségessé is teszi ezeket a sztereotípiákat. Nagy sikerű regénye, a *Konopiłka* (belorusz határvidékről származó tájszó, többféleképpen is értelmezhető: húsvéti népszokás, a legények által a lányoknak énekelt dal, a zöldségek és a kertek pogány istennője) egy civilizációtól alig érintett, elmaradt, bezártságát csökönyösen védő faluban, a „lengyel Penészleken” játszódik. A városról érkezett tanítónő képviseli az új életforma lehetőségeit, amitől ösztönösen irtóznak a vasárnapi ebédet közös tálból evő, szinte ösközösségi viszonyok között élő parasztlak. Redliński tudatosan élezi ki a helyzeteket, már-már a hihetőség határáig, görbe tükröt tart az olvasó elé a paraszti konzervativizmusról és a civilizációs hajlamokról is. Groteszk iróniája a faluábrázolás új fejezetét jelenti, leszámolást a nosztalgiaikkal, a másodrendű írók tollán üres dekorációvá merevedő konvencióval. Másik sikeres regényében (Awans — magyar fordításban kb. Egyre föl-jebb) a hagyományos életformából kivetkező falut, a fölemelkedés csábító lehetőségeit és buktatóit mutatja be.

A lengyel kritikusok nem tekintik egységesnek a falusi próza áramlatát, felhívták a figyelmet a paraszti téma divattá válásának a veszélyeire, a funkciótlan nyelvi stilizációra, az álpátosz hamis hangjainak jelentkezésére. A fiatal nemzedék jeles kritikusa és irodalomtörténésze, *Tomasz Burek* kendőzés nélkül fogalmazta meg a további út kérdőjeleit, de elfogultságok nélkül értékelte a lengyel próza „paraszti ágának” esztétikai és eszmei hozadékát: „A modern irodalmi népiesség már régen nem az a »mesésen színes«, harsányra stilizált, fiktív népiesség, mint az Ifjú Lengyelország [századforduló] idején; ellenkezőleg: a lélektani és társadalmi igazság elemeit hordja magában, kifejezi a »falú-város« civilizációs és szokásbeli érintkezési felületén kialakuló bonyolult helyzeteket, és mindennekelőtt kifejezi — gyakran kemény és fájdalmas számadás formájában — a paraszti származású értelmiség tudatát, bemutatja a megtett előrelépés szellemi árát.” (Nowy Wyrzaz, 1972. 6. sz.).